

5) Літопис Самійла Величка. - К., 1991. - Т. 1. - С. 92. Детальний опис Лоївської битви поданий на стор. 350-351.

6) Там само. - Т. 2. - С. 601.

7) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). - К., - Львів, 2004. - № 109. - С. 159-160.

8) Там само. - № 443. - С. 649-650. Є ряд даних про Лоїв тієї доби і в документальних джерелах. Так, у відписці А.Солнцева з Рильська від 15 (5).08.1649 р. говориться, що козаки вночі напали на Лоїв і спалили його. Тепер там стоїть польська залога литовського гетьмана Кишки, але козаки знову хочуть переправлятися під Лосвом на правий бік Дніпра. (Воссоединение Украины с Россией. - М., 1954. - Т. 2. - № 30. - С. 302.). Т. 8. - № 57 - С. 190

Цікавим є лист брагинського старости Миколи Омельського до чернігівського полковника Івана Лисенка, писаного з Брагина 22.05.1669 р. Тут повідомлялось про дії полковника Мурашка, котрий перебуває у Мозирі, а хліб бере у Лосві, Речиці, в Любезчині (Любечі?). Забравши тут весь хліб, він хоче йти в Тиров, бо там обезцешено його «поборщиком» (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 57. - С. 190). 25.05.1669 р. уже Лисенко писав з Чернігова до гетьмана Дем'яна Многогрішного і повідомляв, що в цей день у Чернігів приїхав сотник Сибирецький з Лоївської пристані і засвідчив, що мурашківці беруть провіант у Лосві, але на цей бік Дніпра не переходили. Сам Мурашко пішов у Случчину з іншими хоругвами, котрі стояли близько Дніпра. Він додав, що у Чорнобилі стоять Себастьян Маховський та Ян Пиво з 1000 вояків. (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. - Спб., 1872. - Т. 8. - № 63. - С. 205).

9) Універсали Івана Мазепи. - К. - Львів, 2002. - № 287. - С. 326.

10) Там само. - № 151. - С. 207.

11) Chrapowicki J.A. Diariusz. - Warszawa, 1978. - Т. 1. - С. 437).

12) Pamietniki Maskiewiczow. - Wroclaw, 1961. - С. 268-269.

13) Про звістки хроніки С. Твардовського (1605-1661) «Громадянська війна» («Wojna domowa») (Каліш, 1683) щодо Лоївської битви нами доповідалось на V Довнарівських читаннях у Речиці (вересень 2005 р.) і тому немає потреби тут повторюватися.

14) Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1993. - С. 118-125.

15) Radziwill A.S. Pamietniki. - Warszawa, 1980. - Т. 3.

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ (XI - XIII ст.)

Спілкування з розвинутими феодалними державами, що оточували Половецький степ (і його східну частину - Дешт-і-Кипчак) зі всіх сторін, сприяло швидкому переходу половців до класового суспільства. У другій половині XII ст. у степу кочували вже не аморфні родоплеменні об'єднання, здатні на будь-які військові авантюри, а очолені феодалними володарями орди. Вони об'єднували міцні осередки - айли (коші), які були зацікавлені в різносторонніх відносинах і зв'язках із сусідами, а найбільше - з Руссю. То був період, коли розпочався новий етап історії половців у східноєвропейських степах. Він характеризувався ростом зв'язків із південними руськими князівствами, утворенням у степу міцних об'єднаних орд, а також відділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними державами (Угорщиною і Болгарією).

Структура політичного устрою половців була запозичена від попередніх кочових народів, у першу чергу від печенігів, у яких табірний спосіб кочування характеризувався достатньо розвинутими суспільними відносинами - військовою демократією [1]. З часом спорудження святилищ предків стало свідченням переходу кочівників від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої, як відомо, характерна перш за все певна стабілізація і упорядкування кочування по визначених маршрутах з постійним місцем зимовищ і літовок.

С.Плетньова вважає, що донецько-приазовські шари-кипчаки з'явилися на нові кочів'я десь у 20-х рр. XI ст., але про цей період кочування, становлення і формування як відповідного суспільства письмові джерела сусідніх країн нічого не повідомляють: сучасників не хвилювали події, що там відбувалися, аж поки вони не стали нападати на найближчих сусідів [2].

Орди

Половецькі орди - це стоянки кочівників, об'єднання декількох племен. У тюркомовних народів так називали військово-адміністративні організації. Консолідація розрізаних половецьких орд відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та в Приазов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Вважається, що зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, характерних високоякісними травами, де вони зупинялися на літні місяці у стійбищах-літовниках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [3].

Кожну орду, а також дрібніші її підрозділи - курені (об'єднання декількох, в основному патріархальних, поріднених сімей) в літописах називають родом. У кожному орду входили курені, які могли належати декільком етносам: від болгар до кипчаків і кимаків, хоча їх усіх разом називали половцями. Літописці в кінці XI ст. серед половців чітко виділяють «князів». До імен окремих із них вони прибавляють степовий еквівалент цього руського титулу - «кан» - хан: Тугоркан, Шарукан. Ханами були глави орд, однак слід пам'ятати, що одночасно кожний хан був і главою куреня, бо цього вимагала сама структура половецького суспільства і його економіка: хан кочував у межах прийнятого в степах суспільно-економічного поділу. Імена окремих глав куренів закінчувалися словами «опа», «оба», «епа», які походили від кореня давньотюркського слова, що означає «житло», «становище».

У літописах мова йде про масу половецьких воїнів (рядових учасників набігів), а також ще про дві соціальні категорії, що знаходилися на найнижчих ступенях кочового суспільства: «челядь» і «колодники». Челядь - це рядові, бідні, але вільні члени куренів; колодники - військовополонені (домашні раби), послугами яких користувалися кочівники євразійських степів до XIX ст. Організація набігів на Русь і більш далекі походи на Візантію і Болгарію вимагали постійних воєнних союзів ханів окремих орд між собою. Прагнення примножити свій військовий потенціал привело до утворення союзів орд - перших великих степових об'єднань. Вони фактично не мали ніяких державних установ, але хан, обраний на з'їзді аристократії таких об'єднань, мав необмежену владу.

Перші повідомлення про половецькі орди Боняка і Тугаркана XI ст. ми знаходимо у творах візантійської царівни Анни Камніної про життя і справи свого батька - імператора Олексія Камніна. Коли в 90-х рр. Візантійська імперія захиталася під ударами печенізьких орд, які відступили раніше на Балкани під натиском половців, Камнін звернувся за допомогою до половців. З царською розкішшю прийняв він половецьких воєначальників Боняка і Тугаркана, засипавши їх подарунками, намагаючись завітрити ханів у своїй вдячності і закріпити союзні відносини. Битва закінчилася цілковитим розгромом печенігів, а після бою візантійці перебили 30 тис. полонених (в основному жінок і дітей). Половці, налякани дикою жорстокістю цієї ночі, кинули своїх союзників, поспішно відступили до Дунаю, де були розбиті угорськими військами короля Ласла, і пішли в придніпровські степи, що стали для них уже рідними.

У 1093 р. помер князь Всеволод, який успішно відбивав від руських кордонів половецькі напади. Дізнавшись про смерть вороже налаштованого проти них князя, половці, зібравшись у черговий грабіжницький похід, вирішили укласти мир з Руссю і направили в Київ до великого князя Святополка Ізяславича послів, а той посадив їх у в'язницю. У відповідь половці пограбували Поросся, особливо головне місто прикордонної області - Торчеськ. Святополк почав збирати своє військо і звернувся за допомогою до двоюрідних братів. Володимир Мономах, який княжив тоді в Чернігові, намагався відмовити Святополка і Ростислава від битви з половцями у зв'язку з тим, що навіть спільних сил братів було замало для відкритої битви з половцями, але Святополк наполягав. Половці зі всією силою накиннулися на руські полки, а коли дружина Святополка була розбита, вони напали на військо обох князів і буквально зім'яли їх, після чого русичі почали переправлятися через повноводну річку Стугну (навесні), де Ростислав потонув. Святополк був поставлений перед необхідністю укласти мир з половцями в 1094 р., про що йдеться в літопису і згадується ім'я Тугаркана - найближчого соратника Боняка. Очевидно, що на той час обидва хани об'єднували під своєю владою декілька західних орд [4].

Після походу на Русь половці розпочали війну з Візантією, яку грабували, інтригували і нищили до весни 1095 р., поки у них дома не трапилася біда: два половецькі «володарі» Ітлар і Кітан прийшли в Переяслав до Володимира Всеволодовича для укладення миру і були вбиті за наказом князя ще до переговорів. Спочатку Володимир схилився до миру, а потім передумав. Повернувшись з далекого походу, Боняк і Тугоркан вирішили помститися русичам. Вони дотла розорили і спалили Юр'їв, пройшли з вогнем і мечем Поросся, не взяли, але пограбували околиці Києва, спалили князівський двір в Берестові і розорили околиці Переяслава. Невдовзі Тугоркан підійшов до Переяслава і сім тижнів тримав його в облозі. Володимир і Святополк наблизилися до міста з боку Дніпра. Відбулася битва, в якій удруге за два роки русичі перемогли, а Тугоркана, його сина та інших ханів було вбито. Святополк, незважаючи на політичну ворожнечу, знайшов на полі січі свого тестя і поховав його поблизу Берестова. Так закінчився для цього половецького хана сепаратний напад на руське князівство. Боняк у відповідь за смерть свого соратника напав на Київ, пограбував і спалив Видубецький і Печерський монастирі, розрушив багато церков. Після цього «шолудивий хижак» Боняк, як його часто називали літописці, неодноразово своїми ордами загрожував кордонам Русі. «Де ж знаходилися його орди?» - запитує С.Плетньова і сама відповідає так: «Джерела не дають можливості точно визначити їх місцезнаходження. Можна тільки припустити, що половці, які ходили у Візантію, кочували в районах ближче до Балкан, ніж донецько-приазовські кочів'я. Отже, це були, як уже говорилося, кочів'я куманів - західної половецької гілки» [5]. У «Повчанні Володимира Мономаха» наголошується, що Боняк у кінці XI ст. направляв свої удари на правобережну лінію оборони русичів - Поросся і далі - на Київ. Таким чином, від Дніпра до Бугу і Дністра тягнулися землі орд, які визнавали принаймні військову владу Боняка.

Щодо орд Тугоркана навіть цього сказати не можна - прямих доказів, де вони кочували, не збереглося. Єдиним літописним свідченням є похід Тугоркана, позначений 1095 р., коли він підійшов до Переяслава, тобто на лівобережні руські землі. Ця подія вважається непрямим підтвердженням того, що Тугоркан кочував у Лівобережжі.

Після смерті Тугоркана Боняк на початку XII ст. нападав не тільки на Поросся, але й Посульські землі (Лубни, Ромни, Вирь), укладав договори з донецькими половцями. Упродовж свого життя вороже ставлення Боняка до Русі було таким сильним, що він майже не брав участі в міжусобних війнах руських князів, хоча вони завжди були вигідні кочівникам.

Боротьба руських князів з половцями з кожним роком ставала все жорстокішою. Справа в тому, з одного боку, що внутрішні економічні зміни, упорядкування міст кочів'я, поява постійних поселень зміцнювали сили половців, а з другого - вони ставали доступнішими для своїх сусідів - ворогів. Кожний хан, навіть кожен «кошовий» мав певну територію, на якій його можна було наздогнати, вежі і скотину пограбувати, забрати в полон жінок і дітей, тобто відповісти половцям таким сильним ударом, якими тяжкими і болісними були їхні набіги і грабежі на землях русичів.

Об'єднання східних (донецько-приморських) орд очолював хан Шарукан. Він не брав участі в бурхливій діяльності західних родичів (куманів). Хани східних орд були в основному зайняті урегулюванням внутрішнього життя на власній території. На правих притоках Донця (Тор, Сухий Торець) оселилася орда, очолювана сином Шарукана Сирганом. Брат Сиргана Атрак (Отрок) пішов з берегів середнього Донця в південні області. У 1117 р. біля Білої Вежі він розбив об'єднані сили печенігів на торків і з 1118 р. поселився в прикавказьких степах. Звідти на запрошення грузинського царя Давида Строїтеля, згідно з грузинським літописом, Атрак на чолі 40 тисяч половців у т.ч. з 5 тисячним озброєним загonom, переселився в Грузію. Мудрий політик - Давид розселив їх по кордону і використовував у боротьбі як із зовнішніми ворогами - сельджуками, так і внутрішніми - грузинськими феодалами, які домагалися самостійності. Після смерті Володимира Мономаха, про що повідомив брата Сирган, Атрак знову повернувся до берегів Донця.

Літопис 1146 р. повідомляє про орду Ельтукова, до якої втік Ростислав Ярославич з Рязані від синів Юрія Долгорукого Андрія і Ростислава. С.Плетньова вважає, що то була найближча від Рязанського князівства орда, яка розміщлася між Доном і Хопром [6].

У 1147 р. у черговій князівській міжусобиці брала участь орда Токсобичів, яка

підтримувала Юрія Долгорукого, котра теж мешкала у межиріччі Донця і Дону. Дослідники визначеної проблеми вважають, що в тому ж регіоні, дещо на південний схід, знаходилася ще одна орда - Оперлюєва.

У літописах XII ст. неодноразово згадується орда Бургевичів, яка займала територію по р. Вовчій - притоці Самари (лівій притоці Дніпра). Назва орди походить від тюркського *boġi* - вовк (бургевичі - вовки). Вважається, що хан Боняк і його орда називали своїм тотемом (спільним предком) вовка-покровителя, до якого вони зверталися перед кожною битвою, з'ясовуючи її наслідки.

На захід від Придніпровських земель, крім орди «диких половців», у районі басейну Бугу локалізувалася велика куманська орда. Літописець зазначає, що в 1159 р. придністровський князь Іван Берладник ходив на «подунайські землі», взяв там «товаров много» [7]. Перша половина XII ст. для половецького суспільства була характерна поділом на розрізнені самостійні орди. Кожна орда мала певну територію кочування. На чолі орди стояв правлячий рід - курінь, у якому виділялася сім'я (аїл, кіш) головного хана. Найбільшим впливом і владою, як правило, в степу користувався найсильніший і діяльний у військовій справі хан - військовий предводитель. Однак у першій половині XII ст. у половців не було видатних ханів-воїтелів, яких би згадували літописці. Так, з 20-х по 1160 рр. у літописах фігурують всього три половецькі хани: Селук (1128), Боняк (1140) і Башкорд (1159). Розповідь про Сирчана і Атрака з'являється в літопису за 1201 р. [8].

У другій половині XII ст. історія половців характеризується ростом різносторонніх зв'язків з південно-руськими князівствами, утворенням у степу сильних об'єднаних орд та виділенням східних половців (шари-кипчаки) від західних (команів), які пов'язували свої політичні інтереси із західними країнами (Угорщиною і Болгарією). Дослідження показують, що встановити місцеперебування степових угруповань, як правило, дуже важко. С.Плетньова фіксувала кінцеві пункти на руських кордонах, на які обрушувалися половецькі удари, а також імена князів, з якими стикалися кочівники. Якщо напад здійснювався на Чернігівське князівство, то вважалося, що робили це найближчі до кордонів донські половці. Коли ж від половців страждали Переяслав, міста Поросся чи Київ, а захищали їх київські, переяславські чи пороські князі з чорними клобуками, то можна з більшою чи меншою впевненістю говорити про орди придніпровських чи навіть буго-дністровських половців.

Чорні клобуки

Упродовж XI-XII ст. в історії печенігів, торків і половців спостерігалися випадки відкочівки певних племен на територію осілих держав. У межах цих держав такі групи кочівників перетворювалися у васальні загони, які виконували звичайні функції сторожових військ. Велика група печенігів і торків, розбитих половцями, оселилася в Київській Русі, поблизу таких міст, як Київ, Чернігів та ін. У XII ст. вони стали називатися «чорні клобуки». На відміну від половців, у чорних клобуків місце хана в політичному устрої займав руський князь, який отримував уділ у Пороссі. Таке становище вело до остаточного включення чорних клобуків у систему феодалної держави Київської Русі і значно прискорило в них процеси феодалізації.

З джерел відомо про існування у чорних клобуків «чаді» - великої патріархальної сім'ї. У цьому вбачається схожість з половецьким суспільним ладом. У чорних клобуків була родова аристократія, яку літописці називали «кращі мужі». Окремі племена чорних клобуків мали своїх ханів, васалів руського князя. Літописи називають їх князями. Між такими князями спалахували феодалні війни. Подібно половцям чорні клобуки, незважаючи на процес майнової диференціації, зберігали риси родоплемінного поділу. До 1140 р. у Пороссі існували три племінні групи: торків, берендеїв і печенігів. Після об'єднання цих племен у союз чорних клобуків поділ на племена не зник. Кожне плем'я зберегло своє ім'я і певну самостійність, виступаючи як окрема військова одиниця [9].

Суспільні відносини

На другій стадії кочування для половців стали характерні численні напади на сусідів і далекі походи, які приносили в степ великі багатства, але зазвичай вони потрапляли в руки керівників походу - аристократів, а рядові воїни обмежувалися нечисленними статками. При невдалому поході, смерті глави сім'ї, падежу худоби, врешті, набігу руських воїнів, грабіжницьких нападів кочівників один на одного рядове населення степу розорялося повністю і потрапляло в залежність до багатіїв. Різкий економічний

поділ суспільства, вважає С.Плетньова, неминуче приводив до перетворення родовой аристократії у феодальну знать. Кочування родовими куренями було замінено айльним, тобто сімейним. Айли багатіїв були інколи такими ж великими, як і раніші курені, але складався айл не більше, ніж з однієї сім'ї, в яку входило два-три покоління і численна «обслуга», до якої належали бідні родичі, розорені одноплемінники і військовополонені - домашні раби.

У літописах такі великі сім'ї іменувалися «чадами», а самі кочівники визначали їх словом «кош» - «коч» (кочів'я). С.Плетньова вважає, що від цього терміну потрапила у руський літопис і фольклор «казкова» назва «кощей» (ворог руського богатира). У XII ст. айл - кош став осередком половецького суспільства. Осередки не були рівновеликі, а глави їх не були рівноправні. В залежності від економічних причин усі вони стояли на різних ступенях ієрархічної градації. Одним з помітних зовнішніх атрибутів влади кошового в сім'ї був казан. (У похованнях воїнів XII - початку XIII ст. вчені знаходять немало кованих чи клепаних з мідних смуг казанків чисто символічного значення, бо практично використовувати їх було неможливо).

У першій половині XII ст. степами проїздив єврейський купець Петахья, який у своїх «записках» про половців підкреслював, що кумани не мають спільних володінь, а тільки князів і благородні прізвища. Як бачимо, він написав те ж саме, що й руські літописці, розділивши усіх степових аристократів на дві соціальні групи. Вважають, що в першій половині XII ст., коли половецькі об'єднання були сильно «пошарпані» руськими походами в степ, соціальні градації у половців дещо стерлися і не так впадали у вічі «стороннім спостерігачам». Для аналізу половецької ієрархії дещо пізнішого часу важливо використати таке джерело, як Половецький словник. У ньому титул «хан» відповідає латинською мовою - «імператор», а персидською - «шах». Наступний за ханом, відповідно до словника, титул «султан». Титул «бей» - нижчий у половецькій ієрархії. В літописах називали їх «меншими князями», «княжичами», тобто дітьми ханів, султанів і беків, які не стали ще главами власних айлів. На нижчій сходинці половецької ієрархії стояли глави невеликих кошів - «кощей» (рядові воїни) і прості пастухи, які не були «кощеями», тому що для цього потрібно було мати кіш - достатню для кочування кількість худоби і пасовище. Пастухи, як правило, потрапляли в економічну залежність від багатіїв-аристократів, які давали їм худобу «на випас», з умовою виплати половини приплоду (феодальний степовий закон). Нерідко кошові, розорившись, потрапляли у такий залежний стан. Вихідці з цього соціального стану ставали ремісниками і навіть займалися землеробством, розорювали невеликі ділянки землі біля зимових стійбищ. Невиконання пастухами зобов'язань приводило до того, що вони переходили в число «челяді» у великій сім'ї - коші. До челяді належали і «чаги» - жінки-служанки. І на самому низу стояли «колодники» - взяті в полон руські або інші домашні раби. Чаги з дітьми та інша челядь, потрапляючи у полон, фактично залишалися на Русі до кінця життя, вливаючись у число руської челяді як наймищки, няньки і т.п.

Основою суспільної організації половців у кінці XI-XII ст. був патріархальний рід. Про половецькі роди неодноразово згадується в руських джерелах. Так, під 1172 р. там названий Кончак «з родом своїм», а в «Житті чорноризця Никона» говориться про половчанина, який «хрестився і був чернець з родом своїм». Роди були об'єднані в племена, які дослідники часто називають ордами. Цей спеціальний термін у Половецькому словнику перекладається словом «курія». Найменування половецьких груп у руських літописах: Токсобичі, Улашевичі, Оперлюєвичі, Читєєвичі, Єлтуковичі, Бургєвичі (Вобургєвичі) і т.д., а також половецькі угруповання в арабських авторів ан-Нувайрі, ібн Кахбуна є назвами половецьких орд. Ан-Нувайрі ці угруповання перекладає терміном «плем'я».

Суспільний лад половців кінця XI-поч. XII ст. мало чим відрізнявся від соціальної структури печенізького населення. Головне, що їх зближувало, - це наявність чітко вираженого і сталого родоплемінного поділу суспільства. Соціальна майнова диференціація у кочовому стані добре ілюструється археологічними джерелами. Виділяються багаті поховання із золотими речами, що становлять близько 18%. Літописи свідчать про існування у половців рабів, челяді та інших категорій людей нижчих верств населення. Усі вони входили в основний осередок кочової спільноти - велику патріархальну сім'ю. Така сім'я часто іменувалася родом. Глави сімей - вільні половці іменувалися руськими літописами «кращі мужі», «господичі», за ними йшли «князі»,

«ліпші князі» (очевидно, хани і беки. - В.П.).

У «Сказанні о пленном половчанине» є свідчення про з'їзди половецьких «князів». У цьому ж джерелі вміщена інформація про значну індивідуалізацію господарства окремих аристократичних сімей, відособлення його від роду і племені. Так, ні рід, ні плем'я не присилали викуп за полоненого багатого половчанина. Майно його на тривалий час зберігалось відокремленим від родового надбання.

Союзи племен в історії домонгольського половецького степу ні разу не охоплювали все половецьке населення. Могутні хани Боняк і Тугоркан мали владу головним чином на західних половецьких землях. Хан Шарукан розпоряджався в донецьких степах. Найпоследовнішу об'єднавчу політику проводив хан Кончак - потомок Шарукана Старого. Г.Федоров-Давидов вважає, що Кончаку вдалося створити порівняно сильне об'єднання частини половців у рамках кочового державного утворення і передати владу над цим об'єднанням у руки свого сина Юрія, але воно не мало ні управлінського апарату, ні податкової системи і було при всій своїй значимості лише зародком держави [10].

В окремі періоди XII і початку XIII ст. поряд з напівдержавними об'єднаннями половців сучасники відзначали наявність племен без сильної ханської влади. Літописи повідомляють про аристократичні ради, з'їзди родової і племінної верхівки, подібні аристократичним радам печенігів. Характерною рисою ранньофеодальних державних об'єднань у кочівників став звичай, згідно з яким ханська влада зі схвалення племінної аристократії передавалася не сину, а племіннику або брату. В умовах переходу від воєнної демократії до класового ладу і ранньофеодальної держави окремі роди захоплювали владу і утримували її. Разом з тим сила родових традицій примушує розглядати державну владу саме як родовий здобуток і не дозволяє закріпитися на престолі окремих сім'ї чи династії в середині цього роду.

У Половецькому степу влада була роздібнена між декількома родами. В кінці XI-XIII ст. виділялися аристократичні роди Тугоркана, вбитого в 1096 р., і Боняка - предводителя дніпровських половців. До роду Боняка відносилися князі Таз (вбитий у 1107 р.) і Севенч, син Боняка (вбитий в 1151 р.). Серед донецьких половців виділявся рід Шарукана Старого (згадується в літописах з 1068 по 1107 рік). До цього роду належали його сини Атрак, який утік у Грузію від Мономаха, і Сарчан, брат Шарукана - Сугр (1107 р.), сини Атрака Кончак (згадується з 1172 по 1203 рік як глава донецьких половців) і Елтут, а також син Кончака Юрій, учасник битви на р. Калці (згадується з 1205 по 1223 рік).

Втім, крім щойно зазначених представників правлячих половецьких родів, у кінці XI-поч. XIII ст. проходить ціла низка «князів» і «ліпших князів» половецьких зі своїми дружинами і челяддю. Цю категорію Г.Федоров-Давидов називає класом феодалів, який тільки зароджувався. Серед них у літописах згадуються Болуш (1054 р.), Іска (1061 р.), Ілтар (1095 р.), Китян (1095 р.), Куря (1096 р.), Сакзь (1086 р.), Овчин (1086 р.), Азгулай (1086 р.), Балкатгін (1086 р.), Тугоркан (1096 р.), Саук і Белкатгін (1078 р.) та інші [11]. Про окремих половецьких князів можна впевнено сказати, до якого угруповання вони належали.

Об'єднання донецьких половців: Бургевичі, Аклан, Беглюк, Гза Білокович, Осолук, Кулобичі та Садвак.

Дніпровські половці: Багубарс, Асінь (брат Багубарса), Аспа (син Асіня), Кобяк Карлсевич, Данііл (син Кобяка).

Лукоморські половці: Бегбарс Акочаєвич (син Акума), Акуш, Ітилій та ін. [12].

Тенденція до повного об'єднання половців під єдиною ханською владою простежується тільки в кінці XII - поч. XIII ст. і пов'язана з діяльністю хана донських і донецьких половців - Кончака, який у 1185 р. заявив про свої претензії і на дніпровське об'єднання половців. Однак діяльність Кончака не увінчалася успіхом. Монголо-татарська навала застала половецький степ не спроможним до спільної відсічі завойовникам.

Соціальне розширення половецького суспільства яскраво відображене у місцях поховання. Кургани з каменю і землі насипалися над могилами померлих ханів, а потім там утворювали святилища з кам'яними статуями. Археологи стверджують, що половці хоронили померлого з тушею бойового коня або з його чучелом. Кінь був загнуданий і осідланий, а вершник - озброєний і зі всіма своїми відзнаками. Зразком захоронення

знатних половців вважається могила біля села Заможне Запорізької області. Могила була перекрита дерев'яним настилом. Покійник лежав у труні, яка мала відкидну ляду, закриту на 4 замки. Тут же знайдено в'язку з 4-х ключів. Гробовище було покрите шовковою тканиною, на ній лежав спис.

Поховано чоловіка 40-50 років, могутньої статури, росту до 180 см. Ступні ніг були зв'язані золотим ланцюжком. Одягнутий він був у багатий каптан з прикрасами. На безіменних пальцях - золоті персні, у правій руці затиснутий стержень з крученого золота - символ влади. Тут же знайдено три шовкові пояси. Ліворуч від покійника лежала його зброя: шабля, сагайдак зі стрілами, костяне налуччя, ніж для правки стріл, щит, шолом, праворуч виявлені ще два бойові ножі. До складу поховального інвентаря входили також кресало в шовковому мішечку, срібна позолочена курильниця. Поховання датується 40-60 рр. XIII ст. і увійшло в літературу як «Чингульський хан» [13].

У 1993 р. біля с.Ботієво Приазовського району Запорізької області було розкопано ще два половецькі кургани висотою 1,6 м і діаметром 38 м. В одному з них захоронено воїна віком 35-40 років. Покійник лежав на спині, головою на північний схід. Біля нього були предмети озброєння: шолом куполоподібний, сагайдак берестяний, прикрашений костяними накладками, залізні наконечники стріл, залізні стремена з аркоподібними дужками, кільцями і наременними бляшками. Тут же знаходилися предмети побуту і прикрас: ніж, кресало, залізні пряжки, золоті сережки, гудзики-бубонці. Чоботи похованого прикрашені ремінцями із золотими обоймами і рамочними пряжками.

У другому кургані була похована жінка віком близько 65 років, орієнтована головою на північний схід. Поховальна яма - прямокутної форми, у ній стояла дерев'яна труна, скріплена залізними скобами. Могила пограбована, але окремі дрібні золоті речі (відбитки шовкової тканини, розшиті золотими нитками, срібні кільця, золоті підвіски, розшите золотом взуття) свідчать про високий соціальний статус похованої. Дослідники вважають, що розкопані кургани знаходилися десь біля стаціонарного поселення половців того часу [14].

Заслугує на увагу дослідження половецьких поховань у районі Посивашся. З 18 розкопаних могил 17 - впускні в кургани бронзового періоду. Поховані лежали на спині, головою на захід. Біля похованих були кільчаті вудила, срібні шийні гривни, срібні позолочені сережки, золоті візантійські і срібні татарські монети, котли, височні кільця. Поховання вчені датують XI-XIV ст. [15].

Вивчення курганних поховань у Донецькому степу показало, що вони розташовувалися на високих рівних і греблевидних майданчиках кряжу в лінію від 3 до 7 курганів, висотою 1-1,3 м і діаметром 10-13 м (на час дослідження). Якщо для чоловічих військових поховань були характерні захоронення коня зі зброєю, зброєю (шаблями, берестяними і шкіряними сагайдаками, луками з кістяними накладками, стрілами, списками), то для жіночих - із сережками, нагрудними прикрасами, підвісками, металевими дзеркальцями.

Жінки в половецькому суспільстві

Про важливу роль жінки в половецькому суспільстві свідчить велика кількість виготовлених у їх пам'ять статуй, яких було навіть більше, ніж чоловічих, принаймні, збереглося їх більше. Жінки, як і чоловіки, зображалися стоячими і сидячими. Слід зазначити, що стоячі, як правило, були одягнуті у розкішніші плаття і супроводжувалися великою кількістю речей на поясі, що, безумовно, підкреслює їх високе становище в суспільстві. Не виключено, що в результаті загибелі чоловіка в поході його дружина ставала главою коша. В такому випадку після смерті її зображали у вигляді стоячої фігури, а звичайних жінок багатих і знатних кошових - сидячими. Характерно, що єдина статуя жінки-амазонки (з шаблею, сагайдаком, луком), яка дійшла до нас, зображена стоячою (як і стоячі чоловічі статуї).

Про високий статус жінки в половців можна судити також по унікальній статуї з дитиною. Жінка була зображена з підкресленими ознаками «продовжувачки роду», а на руках у неї був не хлопчик, як слід було чекати в патріархальному половецькому суспільстві, а дівчинка, що свідчило про рахунок спорідненості в окремих половецьких родах, який залишався матрилинійним (від матері до дочки).

Покажемо і достовірним виявився часовий інтервал між 1056 і 1200 роками, на яких обривається Київський літописний звід, що найкраще зберігся в Іпатієвському літопису. Така обмеженість виправдовується обставинами, пов'язаними з тісними родинними і

дружніми узами, внаслідок яких найрадикальніші в оцінках половців історики з обережністю починають говорити про «симбіоз». Справді, як можна інакше розцінювати обстановку, якщо відомий новгород-сіверський князь Ігор Святославич і його брат «буй Тур» Всеволод по крові були на 3/4 половцями? Літописи зберегли повідомлення про те, що з половчанками були одружені Олег Святославич, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович, Юрій Володимирович (Долгорукий); у Всеволода і Святослава Ольговичів мати була половчанка; в Ігоря і Всеволода Святославичів половчанками були і мати, і баба (по батьку). Отже, вже на початку XIII ст. у всіх князів «чернігівського дому» і більшості князів північно-східної Русі текла половецька кров. Половців приводили собі на допомогу руські князі 28 разів і, що характерно, за виключенням Давида Ігоревича, який найняв Боняка із загоном, про що йдеться в літопису, усі інші князі виявилися родичами половців - синами, внуками і чоловіками половчанок.

Простежена закономірність дозволяє нам зрозуміти справжній механізм тієї «високої політики», на яку досі посилаються окремі історики, намагаючись виправдати дії того чи іншого князя, щоб звинуватити його противника в «непатріотичності» або «користолюбстві». Звідси ж витікає спроба моральних оцінок звернення князів за допомогою до половців, показуючи це як зраду по відношенню до своєї країни і народу і ставлячи це в один ряд з розправами московських князів зі своїми тверськими чи нижньгородськими противниками, спираючись на допомогу каральних ординських загонів. Насправді все було простіше й патріархальніше, а головне - природніше, але для цього потрібно було знати, якою була Русь у XII ст. [6].

Відомо, що територія Русі була розділена на великі і дрібні «уділи», але вони не відособлювалися один від одного, бо їх територія і підпорядкованість постійно змінювалися. На відміну від інших держав Європи й Азії Русь була в цей період великим «сімейним князівським підрядом»: на всіх без винятку престолах сиділи тільки далекі й ближні родичі, і всі їх війни, як вважає А.Нікітін, розбрати визначалися не якимись «високими ідеями», а постійним поділом спільної спадщини і чварами за загальним сімейним столом. Причому поділ цей здійснювався по чоловічій лінії, а скільки проблем було б зразу вирішено, якби літописці зберегли нам інформацію про жіночу половину князівських родин. Складні переплетіння родинних зв'язків у XII ст. потягнулися в Степ, а для степняків закони рідні були куди більш зобов'язуючими, ніж для руських князів. Ось чому князі постійно посилали за допомогою «къ вьемъ своимъ», тобто до дядьків по матері, шуринів, а ті регулярно відповідали: «Запитуємо здоров'я твого, а чи не потрібно нам з силою прийти?» [17].

Звичайно, на основі такої допомоги вважати половців «агресорами» не можна. Неодноразово степові родичі схилили князів до встановлення миру на Русі і відмови від усобиць. Мир між Руссю і Степом порушували як колективні походи руських князів на половців, так і напади половців на Русь.

Династичні або дипломатичні шлюби

Між руськими князями і половцями укладалися не тільки воєнні і мирні, а також і шлюбні угоди. Причому шлюби укладали не тільки чернігівські (з династії Ольговичів) князі, які проявляли симпатії до половців, але й великі київські князі. Святополк київський у 1094 р. одружився з дочкою могутнього половецького хана Тугоркана. Володимир Мономах, тоді ще переяславський князь, у 1107 р. одружив свого сина Юрія (Долгорукого) з дочкою хана Аєпи, а другого сина Андрія - з онучкою Тугоркана. Одночасно з одруженням Юрія відбулося також весілля сина чернігівського князя Олега Святославича і дочки ще одного хана по імені Аєпа. Літописець називає цих половчанок за іменами їхніх дідів. Першу - Осенева внучка, а другу - Гурченова.

Про одруження сина великого князя Ростислава Рюрика з дочкою хана Бєлука літопис сповіщає під 1163 р. У 1187 р. на Русь з половецького полону повернувся син Ігоря Святославича разом з молодією дружиною - дочкою хана Кончака і дитиною. Весілля справляли в Новгороді-Сіверському. Князь Мстислав Мстиславич Удалой був одружений з дочкою хана Котяна.

Літописець зазначає, що кожного разу весілля збігалось із підписанням миру. Одруження синів Мономаха і Олега Святославича також стало можливим після укладення миру з ханом Аєпою. Академік П.Толочко вважає, що «шлюбні союзи руських князів з дочками половецьких ханів були своєрідною клятвою вірності укладеним мирним

договором» [18]. На жаль, далеко не завжди вони були надійною гарантією від нових протистоянь.

Анна Комніна, як і інші середньовічні автори, вважала, що «непостійність і зрадливість» були, «так би мовити, їхніми природними рисами», що вони «були схильні до обману». Зазначимо, що далеко не завжди відзначалися благородством і руські князі. Взаємні образи, яких було достатньо, легко могли розрушити досягнуті угоди. Родинні зв'язки не завжди накладали взаємні обов'язки між князями і половецькими ханами. Хан Башкорд, дружиною якого стала мати князя Мстислава Володимировича, привівши до Белграда 20-тисячний корпус на підтримку свого пасинка Ізяслава Давидовича, не став ризикувати своїм військом через неудачливих родичів. Яскравим прикладом у цьому плані був Ігор Святославич, який, незважаючи на те, що в його жилах текла половецька кров (мати половецька), пішов, як переконує більшість дослідників цієї проблеми, походом на половців у 1185 р.

Разом з тим у шлюбних зв'язках руських з половцями була така особливість. Князі залюбки брали дружинами половецьких дівчат і не віддавали заміж за половецьких ханів своїх дочок. На думку П.Толочка, це пояснювалося, по-перше, невизнанням рівноправного з половцями становища, навіть по відношенню до окремих князівств, а по-друге, несприйняттям ними язичництва. Обернути в християнство «невірну» половецьку жінку вважалося справою не тільки природною, але й богоугодною, прийняти ж їх віру руській князні уявлялося зовсім неможливим.

У літописах зберігся лише один випадок, коли мати Мстислава Володимировича після смерті чоловіка Володимира Давидовича втекла до половців і вийшла заміж за хана Башкорда, але цей випадок, як пише П.Толочко, тільки підтверджує правило [19].

Династичні шлюби принципово не впливали на русько-половецькі відносини, разом з тим вони сприяли зближенню обох народів, і роль їх була помітна. У літописах згадується десять випадків одруження руських князів з половецькими жінками, хоча було їх значно більше. Дослідники вважають, що від цих шлюбів, враховуючи багатодітність князівських сімей, могло народитися 40-50 синів і дочок, а в другому поколінні змішані шлюби могли дати 200-250 внуків і правнуків, в жилах яких текла половецька кров [20].

У повсякденному житті процеси етнічного змішування були значно ширшими. Як правило, з половецькою принцесою прибували її подруги, які теж знаходили собі чоловіків серед боярського оточення князя. Немало половецьких дівчат потрапляли в полон під час переможних походів у Степ. Звичайно, мав місце і зворотний процес.

Половці і монголо-татарські завоювання

На початку XIII ст. над Східною Європою нависла загроза монголо-татарської навали. Половці, хоча й займали по відношенню до монголів двоїсту позицію, все ж таки вбачали в них своїх ворогів і боролися з ними. Монголо-татарські завоювання несли половцям не тільки велике лихо, але й руйнували суспільну систему, яка склалася на той час, змінювали традиційний розподіл пасовищ між родами, племенами і ордами, сприяли поваленню традиційної аристократії, місце якої займали монгольські феодалі.

Перші серйозні сутички половців з монголо-татарами на чолі з Джебе і Субудеєм розпочалися в 1222 р. Як пише Ібн-аль-Асір, монголи прийшли в «область алан», а вони звернулися за допомогою до половців. Відбулася битва, в якій ніхто не переміг. Тоді монголо-татари пообіцяли половцям багато золота й одяжі, переконали, що вони з ними один народ, з одного племені, а алани - чужі. Тільки половці повернулися на свої кочів'я, монголо-татари напали на осілих аланів, розбили їх, а потім взялися за кочівників. Половці не витримали натиску монголо-татар, відступили і звернулися за допомогою до руських князів. У битві на р.Калці (1223 р.) руські війська виступали разом з половецькими ханами Котянном, Бастією та ін. Хоча половці, першими не витримавши натиску монголо-татар, залишили поле бою, їх поведінка свідчить, що вони намагалися подолати монголів, які для кочівників були жорстоким ворогом, небезпечнішим і непримиримішим, ніж осілі народи Північного Кавказу та Русі. Половці тікали від монголо-татар, рятуючись і знаходячи притулок на службі у руських феодалів [21].

Як пише Г.Федоров-Давидов, глибокі протиріччя суспільного порядку розділили два масиви кочівників. З одного боку - широка форма феодалізації під прикриттям родоплеменного укладу у половців, з елементами осілости і з комплексним тваринницько-землеробським господарством. З іншого боку, у монголів - військово-диктаторська

держави Чінгісхана, з кочівницько-рабовласницькими тенденціями, з формами кочового феодалізму, суміщеного з найжорстокішою військовою дисципліною у війську. Зіткнення половецького і монгольського суспільного ладу, двох форм феодалізму і державності кочового населення вело до ломки всієї суспільної структури половців, яка зберігала зовнішні форми суспільно-родового укладу. Родам і племенам (ордам) половців загрожувало знищення як соціальним організаціям. Разом з тим на службі в київських князів чи інших осілих сюзеренів у рамках сильної держави кочівники б довго зберігали свої племінні та родові ознаки [22].

Історія кочівників Східної Європи X-XIII ст. свідчить про зіткнення інтересів примітивних у суспільному розвитку етносів з розвинутішими на шляху феодалізації класоутвореннями. У X ст. кочівники-печеніги з архаїчними формами суспільного життя перебували на стадії воєнної демократії і ворогували з розвинутішими гуузами Приаралля і хозарами Поволжя, в яких кочове скотарство суміщалось з осілим сільським господарством, з елементами осілості і зародками міст, державної влади, з ремеслом і торгівлею.

Така ж картина повторилася у кінці XI ст., коли печеніги й торки стали жертвами половецької навали. Половці вбачали в торках і печенігах своїх васалів, і походи на Русь мотивували тією обставиною, що руські князі покровительствували торкам і печенігам. Тільки під егідою Києва печеніги, торки і берендеї зберігалися як племінні масиви [23].

Події 1220-х і 1230-х років, коли монголо-татари громили половців, відрізнялися від описаних вище. Монголи мали єдину феодальну кочову систему, змінену жорстокою військовою дисципліною, не відчували ознак відцентрових тенденцій, вони виявилися сильнішими за половців своєю дисципліною, єдиною владою, відсутністю розладу під час завоювання між аристократією. Чінгісхан, - писав Г.Федоров-Давидов, - здійснив у Монголії те, що не зміг зробити в Половецькому степу Кончак у кінці XII ст. Монгольська навала застала Половецький степ, охоплений внутрішньою боротьбою, суперництвом окремих князів і предводителів племен (орд). Монголо-татари мали перед собою слабкого і роз'єданого противника, тому вони не тільки відірвали їх від аланів і руських, але й розділили самих половців, використовуючи їх внутрішній розбрат і суперництво.

Перше нашествя монголів на Дешт-і-Кипчак не викликало великого економічного занепаду в Степу. Нова монгольська навала мала тяжчі наслідки. Вона відбулася в 1228-1229 рр. за наказом Угедея після обрання його великим кааном. 30-тисячний загін на чолі з Кутаєм і Субедей-бахадуром вирушив у похід у бік Саксина, булгар і кипчаків, що викликало часткову відкочівку половців у межі осілих країн.

Завоювання Дешт-і-Кипчака, що привело до утворення в Половецькому степу ядра Золотої Орди, розпочалося в 1235-1236 рр. Арабські автори Джувайні і Рашід ад - Дін повідомляли, що завоювання західних земель було доручено дітям Тулуй-хана - старшому сину, Мангу-хану, його брату - Бучеку; із роду Угедея - старшому сину, Гуюку і його брату - Кадену; із дітей Чагатая - Бури і Бадару і синам Джучі - Бату, Орді, Шибану і Тангуту; з емірів - найповажнішому Субедей-бахадур [24]. З того часу Судебей-бахадур став серед монголо-татарських воєначальників справжнім «спеціалістом» по західних походах, без яких не обійшлася жодна воєнна акція проти західних народностей.

Наступне повідомлення про сутички монголо-татар з половцями відноситься до 1237-1238 рр. Після походів у руські землі Бату розпочав воєнні дії проти кипчаків. Менгу поступився Бату полем діяльності в Дешті-і-Кипчаку, пішовши в Передкавказзя. Новий наступ Бату розпочався в 1239-1240 рр., під час якого були підкорені народності «чорних клубуків», розпочався наступ на південно-руські землі, а після їх підкорення монголо-татари захопили Київщину і зруйнували Київ.

Німецький імператор Фрідріх писав королю Англії про напад монголо-татар на половців, а потім на Русь і Угорщину. Слух про розгром кипчаків дійшов до країн Західної Європи, а слідом за ним там з'явилися монголо-татари. Половці, які відкочували в Угорщину на чолі з ханом Котяном у 1241 р., напали на монгольське військо Сончура, сина Джучі, і Кутана-баходура. Відбулася велика битва, в якій кипчаки зазнали поразки. Про цю подію угорські джерела повідомляють, що Бату послав через суздальського князя угорському королю листа з погрозами і висловлюванням незадоволення: «Дізнався я зверх того, що рабів моїх куманів ти тримаєш під своїх покровительством, тому

наказую тобі далі не тримати їх у себе, щоб із-за них я не став проти тебе. Команам же легше тікати, ніж тобі, бо вони кочують без будинків у шатрах, зможуть і втекти, а ти, проживаючи в будинках, маєш землі і міста, як же тобі уникнути руки моєї» [25].

У 1242 р. монголо-татарське військо отримало звістку про смерть Угедея і повернуло на схід. Воно було знесилене в жорстоких битвах з Руссю. Героїчний опір русичів знекровив ворожі полчища й полегшив боротьбу з ними польських, угорських, чеських та інших військ. Значною мірою послабленню монголо-татарських загонів сприяв опір половців, хоча вклад їх у боротьбу з ворогом був значно меншим, ніж русичів і волзьких булгар.

Джерела зберегли інформацію про відхід половців зі своїх старих пасовиськ в інші регіони, головним чином у межі осілих країн, під захист сильніших покровителів, які уціліли від монголо-татарських погромів. Частина половців попросилася на постійне місце проживання до Валахського господаря Унус-хана. Він визначив їм місце для постійного проживання, а коли кочівники, переправившись через «Судакське море», сховалися там від монголо-татар, він порушив обіцянку, розбив їх раптовим нападом і багатьох забрав у полон [26].

Інші половецькі племена пішли в Закавказзя. У 1241 р. частина монголо-татарських військ направилися слідом за ними і дійшла до Дербента, а потім повернулася. Після того, як у 1242 р. Бату створив на території нижньої Волги державу Золота Орда, половці увійшли до її складу як один з підкорених нею народів. З того часу ім'я половецько-кипчацької фігури у списках завойованих народів поряд з аланами, черкесами, булгарами і русичами. Останні монгольські завоювання стали вельми тяжкими для Східної Європи. Монголо-татари намагалися перетворити завойовані землі в пасовиська для своїх стад. При спустошенні Русі монголо-татари діяли відповідно зі своїми засобами виробництва, кочовим скотарством, головною умовою для якого були неосяжні простори.

Великі руйнування нанесли монголо-татари економіці осілих країн Середньої Азії, Волзької Булгарії, Закавказзя, Ірану, Русі та ін. Звичайно, для кочового степу цей ушкодження був значно меншим, але вони несли з собою поневолення, зменшення поголів'я худоби, руйнування родоплемінних відносин. Нерідко монголам вдавалося спровокувати половців ілюзорністю спільних інтересів кочівників («ми і ви одного роду»), що позначалося на подвійній поведінці окремих половецьких ханів по відношенню до руських князів. Сталося так, що монголо-татари були для половців більшими ворогами, ніж осілі сусіди. Монголо-татарська навала загрожувала знищенням родо-племінної структури половецького суспільства, вона змішала роди і племена, в той час, як на службі в київських князів вони зберігали свою суспільну структуру. Крім того, монголо-татари порушили комплекс кочового скотарства і зародкового осілого скотарсько-землеробського господарства, яке склалося в XII ст. у ряді місць Половецького степу. Завоювання обірвало мережу торговельних шляхів, що проходили через половецькі землі. Монголо-татари найбільше загрожували саме цьому комплексному господарству, яке склалося в кочівницькому степу перед їх навалою.

Минув тривалий час, і лише в XIV ст. цей комплекс було відновлено як своєрідне поєднання нових торгово-ремісничих золотоординських міст з їх степовою периферією. Втім, у першій половині XIII ст. монголо-татари несли з собою знищення усіх видів землеробства і осілості в Степу, перетворення його у «великі неозорі простори». Саме про порушення цієї комплексності господарства половців, про знищення землеробства, припинення торгівлі через кипчацькі землі і писали сучасники, намагаючись передати наслідки монголо-татарських війн для степів Східної Європи.

Важким наслідком монголо-татарських завоювань для половців, як і для осілих народів, був вивіз рабів, переселення і продаж їх в інші країни. Звичайно, як пише Г. Федоров-Давидов, половецькі раби не представляли для монголів такого цінного людського матеріалу, як руські, середньоазіатські, кримські чи закавказькі ремісники, яких монгольські аристократи залишали у своїх ставках, але вони знаходили попит у мусульманських країнах, де їх використовували як гулямів (слуг). Значна частина половецького населення була насильницьки переміщена в Центральну Азію. Сюди ж нерідко вивозили й представників половецької аристократії. Великим лихом для виробничих сил Дешт-і-Кипчака стала втеча великих груп половців в інші землі [27].

Дослідники золотоординських володінь у Східній Європі стверджують, що в Половецькому степу кількість монголо-татар була незначною. Археологічні дані

свідчать, що значно більше їх проживало в Поволжі і Заволжі. Решта степової території зберігала старе кочове населення, яке замінило свою родоплемінну аристократію на нових господарів - ханів Золотої Оди та їх емірів.

Корінне населення степів, що увійшло до складу Золотої Орди, складалося головним чином з половецьких, кимакських, гуузьких та чорноклобуцьких племен, під час золотоординського періоду своєї історії зазнавало суттєвих змін. Монгольські завоювання знищили оболонку племінного поділу, яка прикривала розвиток суспільства по шляху феодалізації, і поставили населення у рамки улусної системи як форми феодального розвитку в Степу.

Зник характерний для етнографії половців звичай - ставити кам'яні скульптури на честь предків. Культ предків у народностей, які стояли на грані переходу до класового суспільства і створення держави, перетворювався в культ племінної аристократії та родоплемінної знаті. Порушення родових і племінних традицій, змішування племен і родів викликали і зникнення культу, пов'язаного з цією аристократією. Місце половецьких беків, ханів та їх жінок, яким ставилися статуї, зайняли монгольські хани, нойони, оглани. Разом з тим, втративши таку важливу етнографічну рису, як обряд ставити статуї покійним вождям і знаті, половці зберегли інші свої етнографічні особливості. Вчені простежили спадкоємність курганного обряду поховання кочівників епохи Золотої Орди від домонгольських номадів (кочівників).

Мусульманізація Золотої Орди і переміщення племен кочівників істотно не вплинули на збереження основних рис домонгольських поховальних обрядів, а також їх матеріальної культури. Заслугує на увагу те, що збереження половцями, як і іншими кочівниками, своїх характерних рис, сприяло поділу Золотої Орди по лінії традиційних кордонів, що склалися між цими етносами у домонгольсько-татарський період. І все це відбувалося, незважаючи на те, що в умовах Золотої Орди розпочалася трансформація самих кочівників, їх асиміляція, утворення нових об'єднань, які з XIII ст. продовжувалися до XV ст. З XV ст. нові утворення кочівників, пройшовши улусну систему Золотої Орди, зникли в старому розумінні слова. Тепер поряд з родовою єдністю цих груп велику роль в об'єднанні відігравав їх вхід в один «улус», тобто один соціально-економічний осередок, підпорядкований одному хану. Це вже об'єднання, яке хоча й мало багато пережитків родоплемінного характеру, але в основі своїй було новою золотоординською структурою. Відбулася трансформація половецького кочового населення зі втратою ним визначальних етнічних рис.

Характерно, що в нових умовах кочові племена половців, а в більш ранньому періоді торки і печеніги, зберігали свій поховальний обряд як етнічну ознаку тільки в складі всієї своєї орди, всього об'єднання племен, у складі великої маси споріднених кочівників. Як тільки ці кочівники потрапляли окремою групою в чуже для них етнічне середовище, їх етнічні ознаки, і перш за все курганні обряди поховання, зникали. У XIII ст. значні маси половців переміщалися у Малу Азію, Єгипет, Рум, але археологи не зафіксували там їх поховального обряду. Там вони втрачали свої характерні риси, у той час, як у половецькому степу, навіть ставши міським населенням, половці зберегли пережитки обряду поховання і деякі етнічні визначальні деталі прикраси.

Історики, вивчивши археологічні пам'ятники кочівників Східної Європи, які потрапили під владу золотоординських ханів, стверджують, що улусна система була особливою формою кочового феодалізму і окремим видом історичного співіснування двох стихій - золотоординських міст і степових кочівників. Перед ученими стоїть завдання дослідити особливості цього синтезу, двох крайніх полюсів суспільного розвитку: кочового побуту і централізації влади до найнижчих сходинок системи державного устрою, що сумісне лише з державотворенням, характерним для існування Золотої Орди.

Джерела та література:

1. Плетнёва С.А. Половцы. М., 1990. - С. 16.
2. Див.: там само. - С. 41.
3. Там само. - С. 44-45.
4. Там само. - С. 49.
5. Там само. - С. 52.
6. Там само. - С. 97.
7. ПСРЛ. - II. - С. 497.
8. Плетнёва С.А. Вказана праця. - С. 106.

9. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов // Археологические памятники. - 1966. - С. 227.
 10. Там само. - С. 223.
 11. Там само. - С. 224.
 12. Там само. - С. 226.
 13. Отрошенко В.В., Рассомакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульського кургана // Археологія. - К., 1986. - Вип. 53. - С. 14.
 14. Болтрук Ю.Ф., Фіалко О.Є. Кургани доби бронзи та розвинутого середньовіччя біля гирла ріки у Приазов'ї // Археологічні дослідження в Україні. - 1993. - К., 1997. - С. 15.
 15. Кубышев А.Н. Новые погребения средневековых кочевников XI-XIII вв. в Степном Присивашье // Международные связи в средневековой Европе. - Запорожье, 1988. - С. 44.
 16. Там само. - С. 48.
 17. Там само.
 18. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - С. 146-149.
 19. Там само. - С. 151-152.
 20. Там само. - С. 154.
 21. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця. - С. 228.
 22. Там само. - С. 229.
 23. Там само. - С. 230.
 24. Там само. - С. 231.
 25. Там само. - С. 232-233.
 26. Там само. - С. 233.
 27. Там само. - С. 235.
-

Юрій Сутий

МІСЦЕ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПРОЦЕСІ ПОШИРЕННЯ КАХЛІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Під час археологічних досліджень другої половини ХХ ст. накопичився значний за обсягом матеріал XIV-XIX ст., який дозволяє простежити певні закономірності в появі цегли та кахлів на територіях сучасної України, Білорусі, Прибалтики та Росії. У різні часи ставлення археологів до матеріалів XIV-XIX ст. було різне. Знахідки пізнього середньовіччя в кращому випадку фіксувалися у звітах і зрідка публікувалися. Зміни у ставленні до пізньосередньовічних археологічних матеріалів відбуваються у 80-х роках ХХ ст. Майже радикально ситуація змінюється після 1991 року. Ці процеси знайшли відображення у кількості публікацій, присвячених розкопкам пізньосередньовічних пам'яток, та публікаціях досліджень більш раннього часу, де б зверталася увага на матеріали XIV-XIX ст. Дослідження витоків національних культур широко розгортаються у Литві, Білорусі, Україні. Публікації останніх двох десятиліть ХХ ст. дозволяють скласти уявлення про розвиток рівня кахлярства окремих міст, територій, країн, розвиток технології їх виготовлення [1].

На прикладі Чернігівщини ці процеси виглядають так. Кахлі, знайдені під час археологічних розкопок 40-50-х рр. ХХ ст. в Чернігові, згадуються у звітах і потрапляють до колекції Чернігівського історичного музею. Кахлі, знайдені у 80-х рр. під час роботи Новгород-Сіверської експедиції, публікуються Л.І.Виногородською. Дослідниця присвятила статтю кахлям, які зберігалися у фондах музейних установ Чернігова. В останньому десятилітті ХХ ст., у зв'язку з набуттям незалежності, підвищується увага до матеріалів пізнього середньовіччя, з'являються публікації та замітки, присвячені знахідкам кахлів та залишкам кахляних печей на території Лівобережної України. Зазначимо, що на сьогодні існують колекції кахель у музеях Чернігова, Новгорода-Сіверського, Батурина, Коропа, Мезина, Ніжина, Любеча.

Появі кахлів майже завжди передують поява цегли. Тому спробуємо з'ясувати час появи цегли на Русі.

Перша цегла на Русі (брускова) - романська за походженням. Вона значно вужча